

של הרוגים, וכמובן, צלבי העץ הנפוצים כל כך בליטא. כל התלכיד הזה יוצר תחושה של גוש בריקאדות שתיפקדו בהליך של התקוממות עממית, השיגו את מטרתן והמחיר הונצח בצורה עממית מייד אחרי ההצלחה. הוא אשר אמרנו, הקפאת העבר כשמשך הזמן המוקפא הוא של פרק ההתקוממות (הבנת הממד ההיסטורי של שחרור ליטא ומקומם של הליטאים בה מחייבים כמובן התייחסות לפרק זמן ארוך יותר ומורכב יותר); ההנצחה מיידית, האירוע נתפס בזמן אמת; ליטא הגאה ברגע שהוקפא שומרת אותו לנצח. דוגמאות כאלו נפוצות למדי באירופה המזרחית, וכאן אתר העבר המוקפא עשיר במיוחד. מה שמכניס לאוסף האקלקטי של המזכרות מעט סדר הוא התערבות של מארגני האתר - סדרה של עמודים נמוכים המציינים את 'מפת המצור', היכן עמד מי שעמד. התייר יכול לחוות את העבר, לשחזרו וגם לנתח אותו גיאוגרפית. אגב, אין זה המקום היחידי בוילנה שמסמנים את העבר באמצעות התייחסות למקום המדויק; ציון אתר אנטי-סובייטי כזה נמצא ליד הכנסייה האדומה לא הרחק מהוויליניה (לעיל).

גם אני מקפא רגע מסוים, רגע של התבוננות; בבריקאדות באזור הסיים, מה שהפליא אותי במיוחד היה סרט הכרוך בזר המזכיר את צ'צ'ניה. מה הקשר בין צ'צ'ניה לליטא? האם מה שנתפס בעולם כמקור אפשרי לטרור מוסלמי או כמרכז לאומני קיצוני המופנה נגד רוסיה של ההווה, ובכל מקרה לא זוכה להזדהות עמוקה ואף לא לאהדה רבה, מוצא נתיבים ללבנות ליטאים רק בגלל שנאת הרוסים? בביקור שערכתי לאחרונה באתר התברר שגוש הבטון והתיל הזה הולך ומוקף בזכוכית. הרצון המובן לשמר את הזמני במקום התהוותו מתחיל לפגוע באוטנטיות שלו; האתר האמיתי מתחיל להזכיר מוזיאון.

פרשת המאבק על הסיים היא סיפור מכונן בליטא. פרלמנט הוא סמל בכל מקום המפגיש לאומיות ודמוקרטיה; כאן המפגש הוא עז וטעון. ב-11.3.90 הוכרז לראשונה על עצמאות ליטא, אך מה שקרה בפועל הוא שנפתחה תקופת מעבר, תקופה של אי-בהירות, ימים שהאפור - במובן של היעדר פיתרון חד וברור - הפוליטי מאפיין אותם. קו הגבול העליון ממוקם אי שם ב-1993 שעה שהחייל הרוסי האחרון עזב את ליטא. אין כאן התקוממות מוזינת רחבת היקף שהביאה את החופש, ובוודאי שלא מהדורה שנייה של פרטיזנים ירוקים, 'אחי היער' ('האחים הירוקים') וכדומה, שניסו להביא חופש לליטא בסוף שנות הארבעים במלחמת גרילה. הזירה למאבק החדש היא וילנה העירונית. העימות נכרך בעיקר בשאלה 'מי יכופף את מי'. גורבצ'וב האחראי הישיר לרוחות החדשות, הציע לליטאים שלא לפרוש מהברית, לא להכריז במפורש על עצמאות, אך בעידן הפרסטרויקה ניתן היה כבר לדחות

הצעות רוסיות. ההצעה נדחתה, אך המהלך לא היה חד כיווני. ב-12-13 בינואר, ניתן לומר בחסות 'מלחמת המפרץ' שהתנהלה אז בכווית הרחוקה, נעשה ניסיון של הצבא הרוסי להשתלט על התקשורת הליטאית ולכבוש את מגדל הטלוויזיה הגדול של וילנה. בהפגנה שהתפתחה נהרגו 13 מפגינים שנדרסו תחת שרשראות הטנקים הרוסיים. השלב הבא - כך הבינו הליטאים החותרים לעצמאות - הוא הפרלמנט שסמליותו כה גדולה. הליטאים סוגרים על הפרלמנט, אין יוצא ואין בא, עד שהרוסים נשברו. הנחישות הליטאית, מוטב לומר אי-הנחישות הרוסית, איננה יכולה לחמוק מעיני התייר הבא לבקר את מעוז הדמוקרטיה הליטאית; ליטא מכריזה בכל דרך שהשיגה את עצמאותה בכוחה ובנחישותה.

הדרכים מובילות לפונאר

פונאר יכלה להיות זיכרון ליטאי-וילנאי צרוף, טהור, טובל בירק, זיכרון המטעים בנגיסות קטנות 'היסטוריה' מיתית, נקייה מהקשרים קונקרטיים טעונים:

עצים, בני גיל של רוזני ליטא הנאדרים, / לפונרים, שויטז, קושלבו, בילוביז', היערים! / אשר חשרת צלכם לפנים הייתה שורה / על עטרת מנדוג האדיר, ויטנס הנורא / וגדימין שעל גבעת פונרי ורוקה, / על עור דב, עור ציידים, לאור האבוקה / שכב ויקשב לזמירות החווה ליודיקו, / וכאשר הוד הויליה והמיית הויליקה / שנת עליו נסכו, חלם על זאב ברזל-עשת, / הקיץ ובנה לפקודת אלום מפורשת / את וילנה העיר היושבת בין יערים מרובים / כזאב בין חזירי פרא, שורי בר ודובים! / [...] חלום הציד על סתרי עתיד גילה / כי צריכה ליטא ליעריה ולברזלה [...].⁵⁵

בקווייהם הכלליים פרטי הסיפור האפי שרקח המשורר הלאומי ברורים; 'פונרים' נזכר יחד עם יערות אחרים באזור וילנה (בילוביז' באזור גרודנה - אזור יערות ענקי). מנדוג [=מנדאוגאס] הכתיר עצמו כמלך ליטא במאה ה-13, מלך ממשי - מלכה היחידי; עובד אלילים שחי בסביבות וילנה וניאות להתנצר. ויטנס - נסיך ליטאי, ליודקו - כהן אחרון של ליטא עובדת האלילים. החלום של גדימין המייסד (להלן פרק ג) נחלם על 'הר פונרי', ולעצת הכהן המפענח בנה את וילנה. ניתן היה לספר את הסיפור הזה בפונאר; אחר כך לבקר בפסלו של אדם מיצקביץ הסמוך למבצרו של גדימין, ובבית שבו התגורר לא הרחק משם. מיצקביץ - משורר הנוסך סמליות ציורית בשורשים הליטאיים; השורשים הללו מסתעפים לפונאר, יונקים מעפרה

(כמעט אמרתי מבורותיה). פרטי הסיפור האגדי מוכרים בוולנה, אצל מיצקביץ הם אמורים להיות מוכרים גם לעצים - עצי היער: 'עצים, בני גיל של רוזני ליטא הנאדרים, / לפונרים, [...] היערים! / אשר חשרת צלכם לפנים הייתה שורה / על עטרת מנדוג האדיר, ויטנס הנורא / וגדימין שעל גבעת פונרי ירוקה, [...] משורר דגול יודע לדבר אל העצים, מיצקביץ היה משורר דגול.

בנוסף למשא הזיכרון הליטאי נשאו היערות הללו 'משא' נוסף - טבע ובוטניקה; יערות מגוונים, עשירים, היה ניתן ללמוד כאן את תורת הצומח. גם יהודים היו ערים לפוטנציאל הטבעי בפונאר; והטבע אכן אפשר להציע התפתחות זיכרון יהודי צנוע בפונאר, זיכרון אתר פעילות אידיאלי לכני נעורים ולתנועות נוער ציוניות, אולי מוקד השקה של זיכרון יהודי וליטאי:

פונאר, יער, עשבים ופרחים. שבעה קילומטרים מאחורי וולנה, על יד הכביש הגרודנאי, סמוך למסילת הברזל וולנה-ורשה. פונאר אחת הפינות הנאות בחבל וולנה. אליה היו נמשכים לפנים שיירות של מטיילים, מורים יהודים מווילנה ותלמידיהם, בני נעורים וילדים. בלילות היו מעלים מדורות ושרים שירים יהודיים, מרקדים הורה ומחולות מחניים. לפנים בפונאר... ופעם באחד מטיולי פונאר שלנו, אמר בחור יהודי לאחר רקוד הורה סוער: הבה נלך מכאן. האדמה בוערת תחת פונאר! ובאיש משומעיו לא העלו דבריו אש חרדה; וגם הוא עצמו לא הרגיש בנבואה שיצאה מפיו. רק בלילות זוועה בגטו, במלונה, היה מזכיר לנו את טיולי החרוזה לפנים בפונאר... ובאימת מוות היה חוזר ואומר: מדורות בוערת פונאר.⁵⁴

אכן, פונאר התפתחה בכיוון אחר. למבקש קטעי זיכרונות שיתארו את עוצמת המעבר נציע פרט בקורותיו של הצורר מארטין וייס הממונה על פונאר, הוא אכן הרגיש שם כמו בבית, ירה באשר ישר בעיניו (חולניות על פי כל אמת מידה) ובעיני אהובתו, אולם: "וויס חובב טבע היה, חובב יערות, על כן בנה את הקייטנה שלו ליד יערות פונאר".⁵⁵

מה לא נכתב על פונאר? (פונאר היא בעצם פרבר כפרי של וילנה, קו הגבול

54 דבורצקי, במרי ובשואה, עמ' 421; [...] השחיטה התחילה בפונאר, זו פינת החמד בקרב העיר שתינוקות דבית רבן היו יוצאים אליה בטיוליהם והמוני הנוער היו מבליים בה את חופשתם ונהנים בה מיפי הטבע. פינת ירקות זו נהפכה על ידי המרצחים לגיא צלמות, שקברות אחים גדולים נכרו בו" (לז'רליטאי, חורבן ומרד, עמ' 272).

55 דבורצקי, במרי ובשואה, עמ' 321. הוא ממשיך שם: "חובב היה פרחים בנינות הגאסטפו, ולבקרים היה משקה את הפרחים הענוגים שלא יבלו חלילה".

העירוני עובר סמוך אליה; כחלק מווילנה, מעט ייכתב על אודותיה גם בפרק הבא). המתעניין המשכיל בשואת יהודי אירופה יזכירה בנשימה אחת עם באבי יאר, עם מחנות השמדה ידועים, אולי עם אושוויץ בכבודה (המפוקפק) ובעצמה. גם בחיבור זה פונאר תיזכר שוב ושוב. פונאר של היום היא אתר הנצחה רשמי. טקסי 'יום השואה' הליטאי - העשרים ושלושה בספטמבר נערכים בסמוך ל'בור הגדול'; דמויות מפתח במסד ובציבוריות הליטאית מכירות היטב את פונאר; ההתחלה הייתה סובייטית, אך פונאר היא מסמלי ליטא החדשה. לא רק בהנצחה בשטח, פונאר שבעה מאמרים מלומדים והרצאות, נאומים וקטעי ספרות מתבססים על סיסמאות פתיחה או משפטי מפתח שיסודם בצירוף 'מירושלים דליטא לפונאר'. פונאר (אני נגרר ללשון נקבה בעטיה של ה'תופת' המקראית המפורסמת) אמורה להיות אתר יהודי, אך בפועל הוא אתר מורכב מאוד, מושתת על סיפור סמוי ומתקיים בו דיאלוג פנימי. מי שלחקר הזיכרון נשואות פניו, צריך לעבוד בפונאר לפי שכבות, כמו היה ארכיאולוג של הזיכרון. ההווה מיוצג בפני השטח, אך הוא דינאמי, מתחדש בתוספות שונות חדשים לבקרים; יש מצבות חדשות ויש כמובן אותות כבוד שונים-זרים, נרות, דגלים פתקים ומכתבים. ויש כמובן בפני השטח גם נציגות לשכבות העבר, בין במצבות ובין בסימני מחיקה וטשטוש. המסייר בפונאר נדרש למיומנות הזיהוי של סימני שלטים ישנים, צריך לדעת תאריכים של הקמת מצבות, צריך לדעת 'ארכיאולוגיה'.

בהיות האתר רשמי, הוא משולט בשלט תיירות סטנדרטי בצבע חום המורה על מקומו בנקודת הכניסה מהכביש הראשי; והכרזה באותיות לבנות גדולות מאד על אתר הזיכרון מקבלת את פני הבאים אל מגרש החניה. נסקור בקצרה כמה מהאנדרטות באתר. סמוך למגרש החנייה ניצבת אנדרטה שניתן לראותה כ'שער הכניסה לפונאר'. זהו גוש גרניט כהה שעליו נעוצים שלושה לוחות אבן הנושאים מספר כתובות: שני לוחות מכל צד וגוש אבן מאורך תחוב ביניהם. גם במבט שאיננו חודר במיוחד, ניתן לשים לב כי הכתובות דהיום אינן המקוריות; השלטים הצדדיים הנוכחיים נעוצים במלבן חקוק בסלע שמידותיו גדולות מעט ממנו. סימני החקיקה הזו המתגלים מימין ומשמאל, מלמדים על קיום ה'פאזה' הקודמת ועל החלפת שלט; הלוח שבאמצע חדש. מימין כתובת ברוסית, משמאל בליטאית, ובאמצע - הכתובת התחתית בליטאית, מעליה בעברית, והכתובת העליונה באידיש. סיפור אנדרטת הכניסה הוא תמצית סיפור האתר כולו; ורבים יסכימו כי הצד המעניין בסיפור הוא דווקא הצד המוצנע. ההנצחה במקום התחילה אחרי המלחמה (להלן), אך האנדרטה שבכניסה והאתר הוקמו בשנת 1964, כעשרים שנה אחר

האירועים המחרידים. הכתובות הישנות שהותירו סימני חקיקה בלבד דיברו על רצח של אנשים - אזרחים סובייטיים; יהדותם של הנרצחים מוזכרת לראשונה רק בכתובות החדשות (1991), אך בכתובת הליטאית החדשה המתייחסת לקורבנות, לא מוזכרים כל הרוצחים, חסרים - 'עוזריהם המקומיים' של מובילי הרצח שדווקא הוזכרו בכתובות הישנות. ב־2005, שעה שהנשיא משה קצב ביקר בליטא, הוצבה הכתובת החדשה במרכז, בכתובות בעברית ובאידיש 'הותר לפרסום' שהיו גם 'עוזריהם המקומיים'.

מנקודה זו מתחיל הסיור בפונאר; סיור של זיכרון, לא סיור בוטני.⁵⁶ מן העבר השני של מגרש החניה, במקום מבודד ומוצנע מעט שאיננו חלק ממסלול השביל המקובל אל הבורות, ממוקם אתר הנצחה חדש יחסית המוקדש לנרצחים הפולניים בפונאר. מדובר במתחם עגול, סגור - מוקף גדר שגובהה כמעט כגובה אדם, יש בה שער כניסה, וקרקע האתר מרוצפת בריצוף גס; בחלק הרחוק מן השער נמצא לוח נושא כתובת ושלטי הנצחה נעוצים בקירות המתחם; הכתובות בפולנית. מרגישים בנקל שזהו אתר חי, נושם; יש בו הרבה סימני ביקור, הרבה נרות זיכרון משתלבים בארכיטקטורה הפנימית. אכן בפונאר נרצחו פולנים, חלק מהם פרטיזנים 'לא־אדומים', אנשי 'ארמיה קריובה' - תנועת החופש הפולנית שנאבקה בנאצים על־פי הנחיות הממשלה הפולנית הגולה באנגליה. לא כאן המקום לדון בשאלות השונות שקשורות ביחסם ליהודים, אך באשר לאזור וילנה, מטרתם הייתה ברורה, הם ביקשו להחזיר את הריבונות הפולנית בה אחרי המלחמה. ניסיונות של ה־פ.פ.או - ארגון הפרטיזנים של גטו וילנה, ליצור עמם קשר נכשלו. יש גם דיווחים על אנטישמיות גדולה בקרבם (ברוך שוב הגדירים יפה: "[...] גם פרטיזנים פולנים 'לבנים' שונאי קומוניסטים, יהודים וגרמנים התבססו ביער"⁵⁷). היו מהם שנרצחו

בפונאר וזכאים להנצחה שם; תייר פולני יעדיף מן הסתם את פונאר שלו. מרכז הכובד של פונאר ליהודים נמצא בדרך אל הבורות. תוכנית האתר מחייבת לראות משהו בדרך אליהם, ובאמת, בדרך לבורות החולפת ביער נמצאים אתרי הנצחה נוספים; במדריך לתיירים ייכתב מן הסתם - 'נכנסים לתוך היער בשביל בדרך אל הבורות והאנדרטה הגדולה, והנה, התייר ביער.

בצד הדרך יש שתי אנדרטאות מעניינות בעיצוב סימבולי נוצרי. האחת חדשה; שלוש קורות אבן היוצרות משולש (סמל לשילוש), במרכז על הקרקע - מסד ועליו צלב ובשני הצדדים שני לוחות נושאי כתובות. זוהי אנדרטה לפרטיזנים הליטאיים - 'האחים הירוקים' (ז'ולקאיי); מזכיר למתבונן שהיו פרטיזנים ליטאיים לפני 1945. איך מזכירים פרטיזנים ליטאיים בפונאר מבלי לשסע לגזרים את הנפש היהודית הנוכחת תדירות בפונאר? אכן, בדרך כלל פרטיזנים ליטאיים אינם מעוררים תחושה של אהדה מיוחדת ליהודים, בוודאי שלא במלחמת העולם השנייה. המונצחים כאן, מכל מקום, היו שונים, סירבו להתגייס כלגיון ל־א.ס.א.ס; מדובר בקבוצה של כ־400 שנישבו וסודרו בשורות, אחרי הסיור, כל חמישי במספרו, נתבקש לצעוד קדימה, ונרצח. בסך הכול 85 מהם נרצחו. שייכותם לפונאר מוכחת, הם הועסקו כשורפי גוויות; גם מבחינה יהודית הם עמדו במבחן. אם ליטא מבקשת להשתלב איכשהו בין קורבנות פונאר, הם המועמדים הנכונים, גם אם בספרות הזיכרונות העשירה של ניצולי גטו וילנה המזכירים שוב ושוב את פונאר, אין הם זוכים לתהודה.⁵⁸ הטקסים לזכרם נערכים כאן ב־17.5, 'יום הפרטיזנים הליטאיים' (לעיל פרק א); בתאריך הזה מציינים בליטא את זכרם של פרטיזנים נוספים אלו שלחמו נגד הסובייטים, ואלו, כזכור, מבחינת היחס ליהודים, לא תמיד עמדו במבחן. ישפוט הצופה

הפרטיזנים הפולניים" (ארד, וילנה, עמ' 365; מדובר על כ־16 אברות באזור וילנה, פנקס הקהילות, פולין); [...] בעלונה [=המחנת הפולנית] 'עצמאות' היה מסופר תוך ציניות קרה על ערים פולניות שהנן כבר טהורות מיהודים. כל פעם שעלון כזה היה מתגלגל לגטו היה מעורר יאוש ואכזבה, שכן היה מוכיח להם ליהודים כי בודדים הם במאבקם, ללא כל סיכויים לעזרה מצד האוכלוסיה הפולנית" (דבורצקי, במרי ובשוואה, עמ' 377); "האות הראשון המבשר לנו את הקץ הקרוב הוא השינוי בעמדתן של הכנופיות 'הלבנות', כאשר אנשי הכנופיות נוכחים לדעת שדינם של הגרמנים נחרץ, הם מתחילים להתייאש מן התקוות להקמת 'פולין גדולה ועצמאית' [...] והם מתחילים בגישושים כדי להגיע לידי שביתת נשק עם הפרטיזנים [...]". (לז'ר־ליטאי, חורבן ומרד, עמ' 270); [...] יום אחד התבשרנו כי עומד להיחתם הסכם של שביתת נשק בינינו לבין האק [=ארמיה קריובה] השנואה כל כך. דווקא עכשיו כאשר הצבא האדום עמד בשער אפשר היה למגר אותם ולהגיע לנקם ושיולם על כל האברות שהסבו לנו. אך את פינו לא שאלו [...]". (שוב, מעבר לשמי העגנה, עמ' 145).

58 קשה לשפוט יהודים שלא הזכירום, הללו התמקדו כמובן בחווייה היהודית שהייתה עזה דיה. חיים לז'ר־ליטאי מספר על סיור שערך וייס לשוטרים שהובאו לסיוע לקבורה בפונאר אחרי אקציית קובנה במרץ 1943 בין השאר, הוא הראה להם שם קבר של כמרים ליטאיים (לז'ר־ליטאי, חורבן ומרד, עמ' 75).

56 במחשבה עולה ה'סיור' שערך קצין גסטפו בפונאר אחרי אקציית קובנה במרץ 1943: "בסוף הוביל אותנו וייס לסיור בכל השטח. הוא נתן הסברים כאילו היה מורה דרך בתערוכה: הנה קברם של היהודים שנחטפו על־ידי 'החוטפים' (כאפונאס) בשנת 1941... הנה קבר שני מה'אקציה' של הפרובוקציה... והנה הקברות מה'אקציות' של ה'שיינים הוורודים' וה'שיינים הצהובים', של יום הכיפורים תש"ב וכו'. על קבר אחד אמר וייס הנה 'ישציה פולסקה ניע וגניאלה' (המילים הראשונות של ההמנון הפולני. הוא התכוון לומר שקבורים בו פולנים). הוא הצביע גם על קבר של כמרים ליטאיים ועל קברם של שבויי מלחמה רוסיים. בהנאה סאדיסטית סיפר על הבורות הגדולים המלאים עצמות אדם" (לז'ר־ליטאי, חורבן ומרד, עמ' 75).

57 שוב, מעבר לשמי העגנה, עמ' 104. הקטעים הבאים מסייעים לעמוד על טיב היחסים עמם. סקירתו של ארד: "פרטיזנים פולניים מ'ארמיה קראיובה' הופיעו בקרבם של יערות רודניקי באביב 1944. פולנים אלו רצו לדהוק את הפרטיזנים הסובייטיים מאזור זה, אותו ראו כשטח פולני וכחלק מפולין העצמאית שתקום אחר המלחמה. [...] על רקע ניגודים אלה היו התנגשויות וקרבות בין פרטיזנים פולניים ופרטיזנים סובייטיים באזורי המריבה, כולל אזורי רודניקי. הפרטיזנים היהודים ברודניקי נטלו חלק בהתנגשויות אלה וסבלו גם אברות בקרבות עם הפולנים. עשרות יהודים שהסתתרו אצל כפריים באזור יערות רודניקי נרצחו על ידי

באנדרטה כפי שישפוט, בין העומדים מולה, תמיד יהיו שיטענו כי בראייה כוללת של עיצוב פונאר נותר טעם מריר כלשהו.⁵⁹

בסמוך לאנדרטת המשולש אנדרטה אחרת בעיצוב פשוט מאוד, מין פירמידה קטועה על גבי פירמידה של אבן שעליה צלב פשוט. האנדרטה לזכר כ־30.000 לא-יהודים שנרצחו בפונאר, ביניהם שבויי מלחמה סובייטיים, קומוניסטים ליטאיים ופולנים. דומה כי בסימון באמצעות צלב דווקא יש צד סמוי של התרסה, סמליות אנטי-סובייטית. בצד השני של השביל ניצב אובליסק גבוה למדי שבראשו כוכב סובייטי. הוא הוצב לראשונה בשנת 1946 בהסכמת הרשויות; זוהי האנדרטה הראשונה בפונאר, שהועמדה על עומדה עוד לפני הקמת האתר ושימור הבורות. בשנים הראשונות שלאחר המלחמה ליטא כרפובליקה סובייטית הייתה גמישה למדיי בענייני הנצחה של השואה. הייתה בו כתובת ברוסית ובאידיש על אודות הרצח כפי שהיה, רצח של יהודים כולל התייחסות לרוצחים מקומיים. לאחר מכן, חל שינוי במדיניות, שנים ספורות אחר כך האנדרטה הוחלפה (לפי עדויות מסוימות היא הוסרה ב־1952⁶⁰). אם כן, השלט הורד ובמקומו הוצב שלט סתמי ברוסית 'לזכר קורבנות הפשיזם בשנים 1941-1944'. אין ספק, הסובייטים הבינו את פוטנציאל החיות הטמון בזיכרון המוות, הלאומיות היהודית הייתה יכולה להיבנות מאנדרטאות שכאלו, והדבר היה לצנינים בעיניהם; ההחלפה הייתה אפוא חלק ממגמה סובייטית שלקראת סוף שנות הארבעים באה להעלים את זכר היהודים הנרצחים ולטשטש את זהותם.

בדרך אל הבורות נשקפת האנדרטה היהודית הגדולה (להלן), ובצדי השביל אנדרטה לנרצחי קאיייליס ומחנות עבודה אחרים שהושארו אחרי חיסול גטו וילנה בספטמבר 1943; שרדו לשעה, והיו מהאחרונים להירצח בפונאר, ממש לפני השחרור. יש עוד מספר אנדרטאות, אחת גם פרטית. בצד האתר מצוי גם מוזיאון קטן (בדרך כלל סגור). שלוחה של המוזיאון היהודי בוילנה (פרק א). והעיקר, כמובן, הם הבורות; במרכזם ובסמוך אליהן מוצבות אבני זיכרון פשוטות לזכר קורבנות הפשיזם.

59 הכוונה כאן איננה לברר את העובדות. אולם, מבחינה יהודית הפרשה לא הותירה חותם מיוחד, נהפוך הוא, היו שכתבו על ליטאים שמרדו בהקשר אחר לגמרי: "בפונאר מונחים גם מאות רוצחי יהודים ליטאים. ככלותם את עבודתם במלאכת השמדת היהודים, ציוו עליהם הגרמנים לצאת כ'מתנדבים' לחזית הסובייטית. הליטאים מיאנו לעשות זאת. לרצוח יהודים יותר נוח... אז התירו את הגורותיהם, ציוו עליהם לחתוך את כפתורי מכנסיהם, והוליכום כשמכנסיהם משולשים על פני עיר הבירה שלהם, אל מקום שם היו מונחים היהודים שנרצחו בידיהם" (דבור'צקי, במרי ובשואה, עמ' 422-423).

60 אלטשולר, במכבש הסובייטי, עמ' 345

בסיכום ביניים נציין כי כאתר זיכרון, פונאר יסודה במפעל ההנצחה הסובייטי, על התמורות שחלו בו. מבחינת מדיניות ההנצחה הסובייטית - אם יסלח לכותב שורות אלו על נימה של ציניות, וקשה שלא להזדקק לנימה שכזו - פונאר הוא פרויקט הנצחה אידיאלי, הן נרצחו שם כל כך הרבה אזרחים סובייטיים, לרוצחים היה צבע ברור - פשיסטים; מלחמת העולם נצבעת שם בצבעים ברורים מאוד. מה שחשוב הוא שהיו אזרחים סובייטיים, מה שפחות חשוב הוא שהסובייטיות שלהם לא הייתה מולדת, היא נרכשה ולא מתוך רצון טוב, זמן קצר לפני הרצח. וכן, עוד הערת זהות פעוטה, ברובם המכריע הם היו יהודים.

בליטא המשתחררת אי אפשר היה להתעלם ממורשת פונאר; פונאר נמצאת בשטח. פונאר היום היא קומפלקס זיכרון מורכב ועמוס במתח פנימי. יש גודש של אנדרטות במה שמצטייר כמעין 'גן זיכרון'; אין זה טבע פרוע, היער המטופח והשבילים המסודרים מעניקים תחושה של גן. בניגוד לאתוס הסובייטי, יש עם יהודי שנרצח בפונאר והוא ראוי לאנדרטה שבהיותה יהודית מהמסד ועד לטפחות משרתת בעצם מסר אנטי-קומוניסטי סמוי, הפשיסטים לא פגעו באזרחים סובייטיים, משום שבהקשר הנידון בעצם אין דבר כזה, גם אם הספיקו להעניק להם תעודה רשמית בעת הכיבוש הסובייטי הקצר; למעט הקומוניסטים שבהם - 'סובייטיות' הם לא קיבלו.

מבחינתנו העיקר היא כמובן האנדרטה היהודית. והיא אכן יהודית, בשפה ובתוכן; זר לא יבין, היא כתובה בעברית ובאידיש, ואולי כן יבין, שכן לעתים ימצאו שם - דווקא בה - זרים ומכתבי בקשת מחילה. הנוסח הכתוב הוא: 'מצבת זיכרון / לשבעים אלף יהודי וילנה והסביבה / שנרצחו ונשרפו / בגיא ההריגה בפונאר / על ידי הנאצים ועוזריהם / בשנות השואה [...] / ת.נ.צ.ב.ה'; אולי 'עוזריהם' ולא 'עוזריהם המקומיים' בהתחשבות מה בליטאים (להלן). אנדרטה פשוטה, תיבות אבן מונחות זו על גבי זו; מוגבהת מעט, שכן היא ניצבת על גבי סדרת מדרגות; בסמוך לה משטח לא-גדול המאפשר פונקציות של רחבת טקסים.

הסרת הלוט לאנדרטה חלה בד בבד עם החלת העצמאות הליטאית; ב־20 ביוני 1991, התנהל טקס חנוכת האנדרטה היהודית, מכובד, כיאה וכראוי. יש עניין בניתוח רשימת הדוברים דאז; ברשימה המדברת בעד עצמה,⁶¹ הנציגות הישראלית

61 נשאו דברים: דב שילנסקי, אז יו"ר הכנסת; הסופרת מאשה רולינקיטה, ניצולת גטו וילנה; גדימינס וגנוריוס, ראש ממשלת ליטא; ישעיהו אפשטיין, מוגדר רשמית כאיש עסקים מתל אביב שבתוקף שורשיו הווילנאיים מגלה עניין רב בוילנה ומוכתר בעצם כמקים האנדרטה; יוסף טרופיאנסקי, נציג הסוכנות היהודית; אלגימינסט גורצקס. סגן יו"ר האיגוד העולמי של הליטאים; דימיטרי גלפרן, יו"ר איגוד ניצולי ולחמי הגטאות

- ממלכתית ודתית, ברורה לחלוטין, כמוה גם הנציגות הליטאית שאפשרה, גם אם לא יזמה, את ההקמה; חסרים, נציגי הארגונים היהודיים של יוצאי ליטא ווילנה במדינת ישראל, הם לא היו שם, והיעדרם בולט עד עתה, בעת כתיבת הדברים, אף יותר מאשר בלט אז, בטקס. התפאורה זכתה לתוספת אקלימית: "הטקס נערך בגשם שוטף, כאילו השמיים בכו על מר גורלם של יהודי וילנה והסביבה ש-70 אלף מהם הוצאו כאן להורג בימי האימים".⁶² הנאומים, למיטב ידיעתי, הלמו את הטקס.

אפרים זורוף מתאר את הקמת האנדרטה בהעמידו על דגשים שונים למדיי:

סיפור הקמתה של האנדרטה מעיד על עמדתם הדו-ערכית של השלטונות הליטאיים כלפי הנצחת קורבנות השואה. נתחיל בכך שהיוזמה להקמה לא באה מווילנה אלא מישראל. היוזם ישעיהו אפשטיין, תושב תל אביב שמוצאו מווילנה ושכני משפחתו נספו בעיר, ניצח על המלאכה המסובכת של השגת האישורים הדרושים לבניית האנדרטה והוציא מכיסו כסף רב כדי להגשים את הפרויקט. אחת הנקודות הרגישות בקשר להקמת האנדרטה הייתה קביעת הכתובת. בנושא זה התקיימו ויכוחים בין חברי הוועדה הציבורית בישראל, ובסופו של דבר הוצע לליטאים נוסח שלא סיפק את כל חברי הוועדה, אך כנראה לא נתקל בהתנגדות השלטונות בוילנה. כך נחקק על האנדרטה שהקורבנות בפונאר נרצחו על-די 'הנאצים ועוזריהם' מבלי להוסיף את המילה 'המקומיים' כפי שדרש ד"ר אבא גפן יו"ר איגוד יוצאי ליטא בישראל. ניסוח זה שאינו ממקד את תשומת הלב ברוצחים הליטאיים, משתלב במגמה של הליטאים להצניע את חלקם בביצוע הרצח, ולכן אין פלא שזכה לאישורים הנחוצים.⁶³

אפרים זורוף, ממשיכו של שמעון ויזנטאל, לוחם רב מרץ בניסיונות טשטוש ליטאיים, מביא שם מכתב שנשלח (12.3.91) על-ידי גב' קאז'אינסקיני מנהלת המחלקה לתולדות המפלגות במכון הליטאי להיסטוריה אל מנהל המחלקה לחקר מצבות בעיריית קובנה בתגובה לבקשתו לעזרה בקביעת כתובות על לוחות זיכרון לציון אירועים שונים מתקופת השואה:

מבחינה היסטורית לא יהיה זה מדויק לציון בכתובות הנצחה שאת היהודים

הרגו 'הנאצים ועוזריהם המקומיים'. כתובת הנצחה קצרה צריכה לשקף את האמת המהותית: גזענות כמדיניות ממלכתית, רצח עם פשיסטי, רצח המוני של בני אדם שהכובשים הנאצים הביאו לליטא. הם היו יוזמי הרציחות, מארגניהן ומבצעייהן העיקריים. בין משתפי הפעולה המקומיים היו אנשי עולם התחתון. פושעים כאלה היו לא רק בקרב הליטאים, כאלה נמצאו גם בקרב היהודים [...]. אך ההגדרה 'משתפי פעולה מקומיים' מקבלת קשר לעם הליטאי.⁶⁴ ומסכם אז זורוף:

[...] אפילו באנדרטה בפונאר, למשל, אין כתובת בליטאית או ברוסית שתסביר למבקר הלא-יהודי שמדובר בקורבנות שנרצחו בין השאר על-ידי ליטאים. בתופעה זו נתקלנו במספר רב של אתרי רצח בהם אין שום זכר לעובדה שהרצח בוצע בין השאר על-ידי רוצחים מקומיים [...].⁶⁵

יהודים ש'מדברים חופשי' מנסחים את היחס בין המארגנים למבצעים אחרת. כך למשל הרב מאיר אליהו בלוך: "[...] במותו מות קדושים בידי האשכנזים [=גרמנים] הארורים ונושאי כליהם המתועבים במדינת ליטא [...].⁶⁶ זאת האמת ללא ספק; באנדרטאות באתר רשמי הניסוח חייב להיות 'מכובד' יותר, השאלה מה הוא כולל? מהו מחיר המכובדות?

בצד גודש האנדרטאות, יש גם 'אנדרטות לשעה'; ליד אנדרטת המנורה היהודית (לעיל) מצאנו זר פרחים צנוע - כתובת על סרט שחור שאוגד אותו מעיד על בית ספר תיכון גרמני, סמל של צלב בזר משתלב במנורת האנדרטה במעין פיוס-לא-פיוס. וכמובן, באנדרטה הזו נתלים שוב ושוב דגלי ישראל.

האתר נקי ומתוחזק היטב. מדי פעם עולה על הפרק שאלת הגידור; האם הגדר תיטיב עם השמירה על האתר, האם תכבד אותו. בעשרים ושלישי בספטמבר המקום תפוס, בשאר ימות השנה, ישראלים רבים שמבקרים באתר מקיימים טקסי זיכרון, בדרך כלל ספונטאניים, מסוגים שונים, מגיבים, קוראים קטעים, מחברים ויוצרים. מן הסתם, אין דפוס קבוע לטקס הזה, אך מנגינת זמרת 'אל פונאר דרכים

64 שם, עמ' 49.

65 שם, עמ' 50. "ראוי לציון כי בכתבה נכתב 'ההשמדה נגד העם הליטאי', שכן הקומוניסטים ומוסדות ברית המועצות לא הכירו ביהודים כעם, אלא שייכו אותם למדינות שחיו בהן. אפילו על מצבות שהוקמו על קברות האחים היהודים נכתב שקבורים בהם 'אורחים סובייטיים' שהושמדו בידי הפשיסטים הגרמנים. [...]" (סגלסון בלב העופל, עמ' 38, הערה 38).

66 בהקדמה לספר: שעורי רבינו הגרא"י מטלו, א, טורנטו תשי"א. הכותב הוא אחיו של הרב אברהם יצחק בלוך - הרב מאיר אליהו והדברים הם רקע להתייחסות ל"[...] ישיבה הק' דטלו, אשר זכינו להקימה אל על בארצות הברית בעיר קליוולאנד".

ומחנות הריכוז; הכומר יואס פרונסקוס נציג המועצה של הליטאים בשיקגו; הסופר גיגורי פיינשטיין, מ"מ יו"ר האגוד לתרבות יהודית בליטא; אדריכל האנדרטה, יאנוטוסי מקרויס; עמנואל זינגריס, יו"ר האגודה למען תרבות יהודית בליטא וחבר המועצה העליונה של הרפובליקה; הרב שלמה גורן, אז רבה הראשי של מדינת ישראל.

62 גחלת, שבט תשנ"ב ינואר 1992.

63 זורוף, על יחסי יהודים וליטאים, עמ' 49.

יובילו' נשמעת בו מפעם לפעם,⁶⁷ וכאמור, גם הדגל הישראלי מונף. המוזיאון הקטן מוסיף מידע, אם כי לא תמיד הוא פתוח בשעות סדירות, ואין לדבר כאן על שילוט הסבר מסודר או על הדרכה בתשלום כמקובל באתרים בעולם. בסך הכול התחושה היא של אתר מכובד. עמידה להרהור בסמוך לבור מן הבורות מוסיפה נופך רגשי לסיפור הזיכרון היהודי. צפירת רכבת מהמסילה הסמוכה (יש לכפר פונאר תחנה מוגדרת במסילה לגרודנה), עשויה לקטוע את ההרהור; היא מחרידה, גם אם רוב רובם של נרצחי פונאר לא הובאו הנה ברכבות (חיסכון, יעילות).⁶⁸ מה כל זה עושה לזיכרון הליטאי? מה קורה במקום לפני העשרים ושלישי בספטמבר ואחריו? הילדה הקטנה מהכפר השכן שהקיפה בנסיעה באופניים את הבור הגדול, לא הוטרדה במיוחד מזיכרונות פונאר (חוששני שגם הזקנה שאספה שם פטריות - לא).

קובנה - האנדרטה בוילמפולה רחוב פנאר (פונאר)

בוילימפולה - סלבודקה רחוב פנאר (פונאר) הוא רחוב ראשי וציר תחבורה חשוב. בשנות קיום הגטו היהודי היה הרחוב אזור חיץ בין 'הגטו הגדול' לגטו הקטן. תמונות ידועות מראות את גשר העץ שקישר בין שני הגטאות למי שהורשה לעבור. התייר הישראלי עשוי לחפש את ביתו (למיטב המידע שברשותי, בשהותו בגטו היה בסביבה זו) של רבה הראשי הגדול של קובנה הרב אברהם דב דובר שפירא, שבאסיפה בביתו נוסדה מועצת הזקנים (אלטאסטנראט) של הגטו; הוא נפטר ממחלה (להלן פרק ד), אך בנו חיים נחמן שפירא - איש רוח וחוקר ספרות, מהדמויות הבולטות בחיי הגטו, נרצח בפורט התשיעי יחד עם אשתו ובנו היחיד. ברחוב מצוי הבניין הגדול של ישיבת סלבודקה שעברה אליו ממש לפני הפורענות, נסגרה על-ידי הסובייטים וכיום היא מפעל תעשייתי. יש בו שלט הנצחה, מה שאין כן בביתו של הרב שפירא, אותו צריך לחפש. התייר הישראלי הממשיך לאורך הרחוב יגיע למקומות ידועים מהווי הגטו - 'כיכר הדמוקרטים', והמשך הדרך מוביל מהוועה הזו המתכסה בשם ערכי כל כך, לתחנה הסופית המפורסמת - הפורט התשיעי.

מצדו השני של הכביש יגלה המטייר חד העין לוחות הנצחה ואנדרטה בגן ציבורי קטן לזכרו של רומס קלנטה סטודנט בן 19 שהקריב עצמו במאבק יחיד נגד

67 הכוונה לשירו המפורסם של שמרקה (שמריהו) קצירגנסקי: 'שטילער שטיילער... שתורגם לעברית על-ידי אברהם שלונסקי, וזכה להתקבל במקום של כבוד ברפרטואר של שירי הזיכרון והפרטיונים.

68 יוצא דופן - סיפור הרכבת לקובנה שבו הובלו יהודים לפונאר תחת חסות המשטרה היהודית, ובעקבותיה נחשפה פונאר רבבים; הייתה זו הפעם הראשונה שיהודים חזרו מפונאר.

הסובייטים ב-14.5.72. ההערכה הרבה שלה זכה קורבנו ועוז רוחו מתבטאים גם בתערוכה לזכרו במוזיאון החדש בפורט התשיעי. גיבור ליטאי משכונת עוני; הוא גדל בוילימפולה, ברחוב הזה היה ביתו ושם הונצח. סיפור שכזה, קשה שלא להזדהות אתו, ובכל זאת, כאן הדעת מוסחת. הכביש הסואן מפריד היום בין זיכרונות יהודיים וליטאיים; גשר העץ שפעם קישר את שני עברי הרחוב, בין גטו לגטו, לא כל-כך קישר בין יהודים וליטאים. מכל מקום, שפע נקודות הזיכרון הללו מעורר את שאלת הקשר. יהודים וליטאים נפגשו מבעד לגדר, החליפו מטלטלים שונים, חפצי ערך שהשכילו לשאת כשגורשו, תמורת לחם; מבעד לגדר, ליטאים הביטו בשיירות האדם הנעות אל סופן.

בינתיים, הזיכרון זורם (נגד הטבע) במעלה הרחוב לכיוון הפורט התשיעי, שם משוכנים היום זיכרון קלנטה וזיכרון הרב שפירא בשני מבנים שכנים אך מנותקים - המוזיאון הליטאי והמוזיאון לזכר רצח היהודים.

קובנה - הפורט התשיעי - מוזיאונים נפגשים

מוזיאון הפורט התשיעי איננו אחד - יש וישן וחדש. הפעילות בישן המצוי במבצר עצמו, החלה בשנת 1959 בתצוגה בארבעה תאים שעסקה בכיבוש הנאצי בליטא. מייד אחר כך החלו לבדוק את תחומי אזור הרציחות. ב-1965 הוצבה תצוגה נוספת שעסקה בקורות המבצר עצמו. ב-1974 נבנתה אנדרטת ענק - מונומנט גבוה ורחב אופייני מאוד לתקופה הסובייטית, לרגל 30 שנה לשחרור קובנה וליטא (אז עדיין דובר על שחרור). הנצפית היטב מהכביש הראשי מקובנה לקלייפדה. האנדרטה היא פרי יצירתו של האמן סמבריובישיץ; הוא ניצח בתחרות שהתקיימה אז, וזכה בפרס לנין. הפרשנות האמנותית של האנדרטה איננה מסובכת:⁶⁹ יש בה שלושה חלקים ברורים, נפרדים, אך יוצרים הרמוניה מיוחדת, מעין אחדות שבורה. בחלק המרכזי ניכרים פנים וידיים מונפות, אגרופים משדרי עוצמה. החלק הזה הוא הגבוה משני שכניו, ובכל זאת, מובחנת בו נטייה, תחילת נפילה. הצד השמאלי (במבט מכיוון המבצר) נטוי יותר, קרוב יותר לקרקע; מייצג נפילה, שבירה. קשה לזהות בו את הידיים והפנים. בהתבוננות בחלק הימני מתברר כי הנפילה הייתה לעובדה. חלק זה כה נטוי עד שהוא ממש קרוב לקרקע. הבטון והגודל משווים לכל שלב עוצמה גדולה, ניתן לקלוט אותה ממרחק, וניתן להתרשם ממנה גם בישיבה ממש בצל גושי הבטון הענקיים. בסך הכול, המראה איננו מלבב; ניסיון ללכת זקוף

69 בניסוח פשטני קמעה, דב לוין (פנקס הקהילות), מייצגת: 'הרג. מאבק, ניצחון'.

כאדם, כריעה ונפילה, תוך אובדן המראה והצלם. ניכר מתח ברור בין העוצמה לבין החולשה, קומתם של ענקי הבטון שחה, הם כורעים ונופלים. כאמור, יש צד של הרמוניה באנדרטה, מעין התארגנות בשלבים, 'אחדות העלילה'; ויחד עם זאת, אין בה 'סדר זמנים' ברור, ניתן אולי להבין את החלק הזקוף שממוקם במרכז דווקא, כמשדר איזו הזדקפות, התאוששות; מכל מקום, הוא המרכזי.

אני מנסה ללכוד את חלקי האנדרטה במבט אחד, האנדרטה הגדולה, הסובייטית, מציגה תופעות מופשטות כמו הקומוניזם, מופשט ו'גדול מהחיים'; האדם הפרטי לא בולט, לא הקורבן ולא המתקומם. האנדרטה מייצגת היטב את ממדיה הבלתי נתפסים של התופעה המומחשת, אולם, לא את 'ממדיה' היהודיים. לעומת זאת, התבליטים הנחושתיים של ארביט בלאט (נתרמו על ידי המשפחה לאחר מותו) נמצאים כאן מ-1990, למעשה, כבר אחרי הקומוניזם. מיקומם, בחצר המוזיאון בפנים, נעוצים בקיר הפנימי, נחשפים לעיין מייד בכניסה; גם הם מציינים שלבים בשואה, אך הסימבוליות שלהם איננה כה מופשטת, השלבים בעלי יסוד ריאלי היסטורי הכולל, וזה איננו מובן מאליו בארגון ההיסטוריוגרפי של השואה, את ציור 'ליל הברדלח': כאן די ברור (ככל שאמנות מרשה) מה קרה, למי, ולמה.

שני המבטים האמנותיים הללו, אל האנדרטה והתבליטים - ספק מנוגדים, ספק משלימים - אינם גורם המתח היחיד הגלום בקומפלקס המורכב הזה; צץ כאן גם גורם נוסף רב משמעות:⁷⁰ הקומפלקס כולו שרוי במין מתיחות בין אבריו השונים. ניתן ממרחק מסוים, כשעומדים למרגלות גבעת המבצר, להקיף במבט את שלושת היסודות היוצרים כאן את מפגש הזיכרונות - הפורט עצמו, המוזיאון החדש הליטאי והאנדרטה הגדולה. ניתוח ההנצחה במקום הזה הוא תרגיל מעניין. צירוף מעניין המזכיר במישרין את העמדה הליטאית המוכרת על פשעי הנאצים - מיוצגים על ידי המוזיאון במבצר, והסובייטים - במוזיאון החדש, והדברים מאוששים גם בדרך שהמוזיאון מגדיר-מציג את עצמו.⁷¹

גם המוזיאון החדש מושתת על יוזמה סובייטית; יסודותיו נעוצים בשנות

70 בניתוח פרטני יותר של האתר עולה מייד מתח נוסף, פסיכולוגי-דידקטי במהותו; המרתפים והמנהרות שיוסדם במבצר הצארי לוכדים תשומת לב ומסיתים את הדעת מהפן הישיר יותר של ההרג ההמוני. שלא במשים מצטייר בקרב המסייר כי המקום שימש ככלא נתעב להמוני כלואים; במציאות היו כאלו, אך רוב רובם של המובאים לפורט נרצח בבורות שליד חומותיו.

71 באתר האינטרנט של המוזיאון מופיע הניסוח הידוע: "The museum contains collections of genocide and holocaust, executed during Soviet's and Hitler's occupation, [...]".

הפורט התשיעי באתר מוזיאונים בקובנה (<http://www.muziejai.lt/Kaunas/forto muziejus.en.htm>)

השבעים המוקדמות. כבר ב-1974, התקיימו במבנה שממנו התפתח המוזיאון תצוגות על המפלגה הקומוניסטית, המהפכה הבולשביקית וכדומה שיצרו מעין 'מוזיאון המהפכה'. מבחינה זו סיפורו של המוזיאון החדש המוקדש לסבל העם הליטאי עוסק לא רק בהדרגת הסבל, אלא גם מוחק את הנצחת האידיאולוגיה שגרמה לסבל. מי ששם פעמיו לפורט התשיעי, קרי, לסיפור היהודי, אינו יכול להתעלם מהמוזיאון החדש, גם אם לא יבקר בו. מן הכניסה לאתר הוא פוסע בשביל מרוצף, בדרך המכונה 'דרך המוות', אל אתרי הירי ואל האנדרטה הגדולה; בשולי המבנה של המוזיאון החדש הוא נתקל באנדרטה נוספת. השביל, במיקומו זה, מפגיש אותו בהכרח עם אנדרטה כלואה בתוך מעין כלוב או סוגר, בתוכו - המבט מחייב מאמץ מסוים - דמות עומדת, מאחוריה דמות נפולה; במבט בכיוון מסוים יוצר החיבור ביניהם מעין צלב. הדמות העומדת מניפה ידיים ישירות אל על, ידה השמאלית כבולה בכבלי תיל ותקוע בה מסמר; הרמז לצליבה די ברור. הצבע הלכן מקנה תחושה עזה של מוות, למרות שיש לדמות העומדת פנים ברורות, היא נראית כמו רוח רפאים. כאמור, המבט אליהן נעשה מבעד למסך, מה שהופך את האנדרטה למורכבת יותר: הדמויות הכלואות, והצורך להתאמץ כדי לראותן, יוצרים סיטואציה מאתגרת מאוד. מעבר לאתגר האמנותי, עולה שאלת מטרתה של האנדרטה. בהיעדר מידע מוקדם וללא ניתוח מדוקדק, נראה האתר הזה כמו חלק מהמכלול של השואה, אך אין זה כן! האנדרטה באה לסמל את סבלו של העם הליטאי, והאנדרטה אמורה להפנות את המתבונן לגולאגים בצפון סיביר ולא לאתר ההריגה הנמצא במרחק מאתיים מטרים ממנה.

יש עניין בהשוואת תכולות שני המוזיאונים בהווה. המוזיאון החדש מציג לראווה את התצוגות הבאות: הסכם מולוטוב-ריבנטרופ, הטרור הסובייטי והגירושים הסובייטיים למחנות בסיביריה, הכיבוש הגרמני 1941-1944; האינטליגנציה הליטאית במחנה שטוטהוף בכיבוש הסובייטי השני; רומס קלנטה (לעיל) מבשר החירות; קציני צבא ליטאיים במחנה נורילסק ברוסיה. לעומתו, המוזיאון הישן: המבצר ותולדותיו; מלחמת העולם הראשונה; בית סוהר לעבודת פרך בין 1924 ל-1940; היהודים הצרפתים שנרצחו כאן ב-1944; הטבח ביהודי ליטא בשנים 1941-1944; בריחת האסירים; גטו קובנה 1941-1944; ליטאים מצילי יהודים; ציאנו סוגיהרה הקונסול היפני שהציל יהודים בקובנה. האם נוצרת באופן הזה השלמה וקוהרנטיות?

גם אם הסובייטים קדמום, איש לא הכריח את הליטאים להקים מוזיאון ליטאי דווקא כאן; אכן, המנגנון של הקמת 'קריית מוזיאונים' - מוזיאון גורר מוזיאון, ידוע

היטב בעולם, השילוב בין המבנה המודרני של המוזיאון החדש, המבצר המכיל את הישן והאנדרטה החובקת את המכלול באיזו חביקה שלא מן המציאות - מעניין ומאתגר, אך יש איזו עיקשות ליטאית להיצמד עם התכנים המיוחדים להם דווקא לאתר שאמור להיות יהודי כל כך. האם התייר הממוצע מבקר בשני המוזיאונים? אין בידי נתונים סטטיסטיים, מהמעט שאני חש, תיירים ישראלים מסתפקים בפורט התשיעי גופו. מפגש הזיכרונות הליטאיים-יהודי שנדחק מרחוב פנארו לא מתרחש כאן במלואו. אולם, אין להתעלם! בסופו של דבר, ליטאים מבקרים בפורט התשיעי!

צלבים, עצים ואילים

בעולם המערבי יש עדנה לפולקלור; גם ליטא גאה להציג את מסורתיה העממיות, שאחת הכולטות שבהן היא חרשות ופיסול בעץ. עבודות העץ הנפוצות ביותר שואבות השראה מן הנצרות העממית - עיבודים של צלבים ומוטיבים מחיי הקדושים, ובצדן נפוצים מוטיבים פאגאניים שנישאו על כנפי אגדות עם וספרות עממית שבעל-פה. ליטא המודעת לעוצמה הפרימיטיבית של עבודות אלו, מזהה בהן אטרקציה תיירותית ומכוונת אליהן את התיירים המחפשים את ייחודה של ליטא.⁷² ניתן לזהות במרחבי ליטא יצירות עץ שגילן מגיע למאתיים שנים ויותר, אך פעילות של חרשות ופיסול בעץ נפוצה בליטא עד עצם היום הזה. את המשאב הבסיסי - חומר הגלם, מספק בשפע היער הליטאי, את היכולת האמנותית וההשראה, מעניקים מסורת הפולקלור העממי והכישרון הטבעי. תיירים פוקדים במאורגן את האתרים הממוסדים של האגדות המובעות בפסלי העץ ביער בנירינגה (חצי האי הארוך והצר בים הבלטי מול קלייפדה), ואלו שאינם מרחיקים לכת, מתפעלים משפע הפסלים המונחים בכל מקום - בפינות נופש, בסמוך לתחנות דלק, במרכזי כפרים ולעתים גם בשולי חצרות פשוטות.

הקשר בין צלבים לאגדות פאגאניות קדומות איננו מפליא; התרבות העממית ידעה תמיד לשאול מוטיבים מתרבויות שונות ומנוגדות ולרקוח מהם מרקחת אחת. החוט המקשר הוא העץ; הצלב ה'אמיתי' יעידו חוקרי הפולקלור והאתנוגרפים איננו של מתכת או מלט, אלא של עץ, ולא דווקא משום שכזה היה 'הצלב האמיתי'. המועדף שבין העצים הוא האלון, עץ שהיה בעל משמעות וערך מיוחד,

ואף קדושה, כבר במסגרת הפולחן הקדום.⁷³ הכרת עומק השילוב שבין הפאגאניות לנצרות בתרבות העממית איננה רק נחלת המחקר, המודעות לכך נפוצה ביותר, והיא נחלת שדרות נרחבות בחברה הליטאית, משכילים ו'עמך' גם יחד. ליטא מודעת היטב להיותה הארץ האחרונה באירופה שקיבלה על עצמה את הנצרות, ולזיכרון האילי יש הד רב במורשתה.

הנה כי כן, זכר העת האילית טבוע באופן עמוק בפולקלור ובתרבות העממית. היער הוא הזירה הארצית העיקרית לעלילות 'אל הרעם' - פרקונס. כך, מי שנתפס כמשורר הלאומי הפולני, אך בהישען על פועלו בליטא, גם הליטאים גאים בו עד מאוד - אדם מיצקביץ, כותב בפואמה המפורסמת 'גרזינה': "[...] מקום יתנוסס שם מקדש אל הרעם / האל, בשריקה סופותיו משלח; / מקום שם עדרי כבשים מדי פעם / באש קדושה מקרבים על מזבח: - / ערוך שם מוקד מיתמר לרקייע, / ארוך ורחב וכל עין מתמיה [...]"⁷⁴. שורות מסוג זה, הרבות עד מאוד ביצירה, מזכירות מאבק נגד כובש - הצלבנים הגרמנים; שומרות על סממני זהות אליליים, וכל זאת, מבלי לפגוע בנוצרות האדוקה כל כך המתבקשת בהקשרים אחרים של החיים בליטא.⁷⁵

לעניינו של חיבור זה המבקש את ההיבטים היהודיים של הזיכרון הליטאי, יש טעם להראות כי המודעות למורשת המורכבת הזו קיימת באופן ברור בספרות היהודית והעברית בליטא. נשוב לעניין זה בפרק ו, ונסתפק כאן בציון דברי הפתיחה של שמואל פין לספרו הגדול והחלוצי על וילנה: "הימים הראשונים לבני ליטא, היו ימי עבודת אלילים, וזולת היחידים מגרי ווילנא אשר קיבלו עליהם את הנוצרות היוונית היו הליטוויאים אחרונים לקבלת הדת לכל עמי אירופא. אך בעלות יאגללא נסיך ליטא [...]"⁷⁶. הדבר עולה גם באגדת הייסוד של וילנה המופיעה אצלו ובה תיאור לעבודה זרה מובהקת:

73 מסתבר, סדנא דארעא חד הוא; גם במקרא האלון נתפס כעץ מקודש המיועד לפולחן אלילי ונושא בחובו זכר למיתוסים קדומים.

74 מיציקביץ, גרזינה, עמ' 67.

75 זה כרוך גם בעיונות לגרמנים המנצרים המובעת ביצירות אלו. בביאורים לגרזינה: "[...] הפרוסים, ואחיהם לצרה הליטאים, נשאו בחובם מאו ומתמיד רגשי בוז כלפי הגרמנים, איבה אשר הפכה לתכונה תורשתית באופיים. בימי עבודת האלילים, וגם לאחר קבלת הנצרות, משהובא לקבר איש פרוסי או ליטאי, היו מקוננים עליו: '[...] עלה מסכן, מעמק הבכא זה לעולם שכולו טוב, / מקום שם טורף גרמני עליך לא ישלוט, / אלא אם כן אתה תמשול בו' [...]" ועד היום הזה משמש בתוככי ארץ ליטא הכינוי גרמני עלבון מחפיר לאיכר. [...] אם גם גרמני שפת אדם הוא יודע' - ישים הקורא את לבו, כי זהו קולו של עובד האלילים כלפי האבירות הגרמנית. לא רק על אופיים, אלא גם על בינתם של הגרמנים - לפרוסים ולליטוויאים דעה שלילית" (עמ' 117).

76 פין, קריה נאמנה, עמ' 2.

געדימין הנסיך הגדול היושב במבצר העיר טרוקי, יצא לצוד ציד בהרים הסובבים את נהר ווילנא, ובקשתו ירה ויפיל שור בר גדול (תורא) על אחד ההרים, ושם בית משרפות לנסיכי ליטא ובית עבודה לאליל פיערון וילן שם. ויחלום געדימין והנה זאב גדול מאד עומד על ראש ההר נושא צנת ברזל שואג בקול גדול כמאה זאבים, ויחרד וייקץ [...].⁷⁷

בפרק הבא נוסף מילה לגבי הפתרון (זאב הוא מבצר חזק ועיר חזקה; קול מאה הזאבים - תהילת העיר), כאן נסתפק בהדגשה העולה בקטע זה ובהמשכו בדבר המודעות ל'אופי' של הליטאים המשמר צד של עבודת אלילים. דברים בעלי אופי דומה נאמרו על ידי כותב אחר של תולדות יהודים בחבל חשוב ביותר של ליטא: קונסרבטיזם. במידה זו מצטיינים הרבה ה'מורים [=בני חבל ז'מוט, לבה של ליטא] ששומרים שמירה מעולה אף על מנהג קל שבקלים שהתקיימו אצלם מימים עברו. ואפילו הרבה ממנהגי אבותיהם האליליים עדיין בידיהם. ומשום זה השתמרה תרבותם בעצם טהרתה עד היום הזה. וזאת באה להם הודות לשתי סיבות ראשיות: א) כי תמיד היו עם לבדר ישכון, סגור ומסוגר בתוך תחומו הצר המוקף יערות עבותים ובצות ואגמים לאין מספר, ששימשו כתיס נגד השפעה מלבד.⁷⁸

כאמור, השם פרקונס עולה שוב ושוב בתרבות העממית, ויש לו ביטוי במרחב. למשל: 'בית פרקונס' ברחוב אלקסטו בחלקה העתיק של קובנה, לא הרחק מן המבצר, המוצג כאתר תיירותי, מזכיר בשמו את האל המפורסם. פרקונס הוא גם שם פופולארי בליטא.⁷⁹

מן הראוי להזכיר בהקשר זה אתר תיירותי מפורסם ביער המכשפות' הסמוך לכפר יודוקרנטה בחצי האי נרינגה (הלא היא בתו של פרקונס). פרויקט הפיסול העממי המוצג שם לראווה כשהוא משולב בחוכמה ביער הטבעי, מרשים ביותר. נתכנסו לצורך העניין מיטב הפסלים, חרשי העץ והמגלפים העממיים של ליטא. הרשימה שלהם מוצגת לראווה בשלט (עץ כמובן) בנקודת היציאה מהשביל שלאורכו פוזרו היצירות. התאריך מתנוסס על השלט באופן ברור: הפרויקט בוצע בשנים 1979-1981, בתקופה שבה השלטון הסובייטי היה עדיין יציב וחזק. ניתוח ולו פשוט של היצירות מעלה עובדות ברורות: כל הפסלים נושאים אופי אלילי כזה או

77 שם, קריה נאמנה, עמ' 1.

78 ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 13.

79 בהקשר נורא. פשוטו כמשמעו, שיוכר להלן תוזכר אלופת ליטא 'פרקונס', שניצחה קבוצת כדורסל גרמנית, וכאות הוקרה ניתן להם לרצוח 30 יהודים (סגלסון, בלב העופל, עמ' 36).

אחר, וקשורים לאגדות פאגאניות ותרבות עממית (הפסל הראשון בשביל הוא של פסקוראס - מספר האגדות העממי העובר מכפר לכפר ומפחיד מעט את הילדים);⁸⁰ בחינת הדמויות והסיפורים איננה מגלה מוטיבים נוצריים ברורים השזורים בהם (מעט מאוד יוצאים מן הכלל). אפשר, ואיני יכול להוכיח זאת, שגם אם הדברים לא הגיעו לאיסור רשמי, האווירה הסובייטית לא הקלה על האמן המבקש להביע את תחושותיו הנוצריות באמצעות סמלים נוצריים מפורשים; ממסורת אלילית תמימה וילדותית השלטון הסובייטי פחד הרבה פחות. מכל מקום, ההיענות לזיומה האמנותית נעשתה בחפץ לב, ועד היום המקום משרד רוח של תיירות חיובית, פרק עממי, מסביר פנים ונעים.

ברשימת חרשי העץ והמגלפים המתנוססת בכניסה ליער המכשפות' מופיעים שמות רבים, השם יעקב בונקע לא מופיע ביניהם. ביער סמוך לפלונגיאן, העיירה שלו, הקים ב-1986 מפעל הנצחה פרטי ממש באותם כלים אמנותיים שנסקרו כאן - פיסול בעץ. הדמויות המפוסלות אינן שייכות לפולקלור המיתי הליטאי, הן שייכות לאמת ההיסטורית היהודית. יעקב בונקע היהודי האחרון בפלונגיאן מקיים באישיותו ובחיייו את צו ההנצחה. כלוחם נועז בצבא האדום הגיע עד לברלין הנכבשת. בליטא איבד את רוב משפחתו; בנו, כך נראה, הם כבר ליטאיים. ההקשר הסובייטי של בונקע לא מונע גילויי הערכה כלפיו, בפלונגיאן הוא מוכר היטב וזוכה לכבוד, תיירים יהודיים מקפידים לפקוד את ביתו ולערוך עמו את הסיור באתר ההנצחה ביער (לעיל פרק א). בתי ספר מקומיים משתפים עמו פעולה; אתרים שכאלו זקוקים לתחזוק מתמיד ולשימור, ונוער שמטפל בהם עשוי לתרום רבות.

ביקור באתר בגיא ההריגה ביער פלונגיאן מותיר תחושה כבדה; הוא בנוי בחוכמה, ספק משתלב ספק לא-משתלב בנוף. יש היגיון תמתי בארגון הפסלים הערוכים לאורך השביל; הם מצטרפים לתמונה כוללת, יוצרים סיפור.⁸¹ הסבל ניכר

80 פקניו, גבעת המכשפות.

81 הפסל הניצב בעמדת הכניסה - 'אסון של משפחה יהודית': אם מנסה לגונן על ילדיה; בהמשך - 'הזעם'; 'נולדו לחיות' פסל מיוחד במינו המתאר דמויות הצומחות מתוך שורשים ועלים של עץ אלון, עץ קדוש (שהוא גם עץ הפיסול הנפוץ), המוטיב של 'הארם הוא עץ השרה' מושג כאן בצורה מאוד מעניינת באמצעות מה שהיה צריך להיות, ומובן רק בעקיפין באמצעות האסון; הבתולה - קשור לסיפור על שמונים בחורות שלמדו בבית הספר בעיירה. הרוצחים, הלא המה 'העוזרים המקומיים', הביאו לכאן את הכומר והכריחוהו לנצר אותן כדי שיישארו בחיים. הפעולה בוצעה, והכומר המבועת שהתרחק קצת, שמע את היריות, כחזור זעק 'מה אתם עושים?', והתשובה הייתה משפט מעין זה: 'צדיקים שכאלו מגיע להם להיות למעלה'. הכומר יצא מרעתו. את כל זה ראה ילד מן העיירה שהתחבא בין השיחים (למד אתן בבית הספר של המדינה). עקב אחריותו והעיד על מה שראה. באזור קבר האחים עצמו דיוקן עצמי של יעקב בונקע. מעט מעל קבר האחים שני פסלים מרשימים. האחד, דמות של רב ובגוע חרוט בגרמנית 'נהרגו למען מה?'; השני, אם

בדמויות העץ, וגם ההתרסה; העץ נלקח מן היער, כביכול, היער מעיד נגד עצמו על שהסתיר את הפשע. במסגרת זו אינני בא להציע מסלולים לחייר, אך ניתן לסייר בצפון מערב ליטא באופן שבבוקר מבקרים בנינגה ואחר הצהריים נוכחים בפלונגיאן. החיבור הדחוס הזה עושה משהו, גם פה וגם שם מגלים קבוצות פסלי עץ מרשימים המתחברים על ידי מוטיב משותף; בשני האתרים ניתן לטייל בין פסל לפסל, יש שביל המחבר בין הפסלים. ובכן, יש דמיון, ההשוואה קשה, ולא רק משום ש'הר המכשפות' מתוחזק כל כך יפה, ובאתר של בונקע, יש לכרך אם ב'ביקור הבא' עודנו עומד.

ביער סמוך ליודוקנטה המסלול מסודר ונוח להליכה, שביל במעבה היער המעביר מפסל לפסל מסיפור לסיפור. ניתן לראות את המסע הקצר ב'יער המכשפות' כחלק מסיפור גדול - חזרה לילדות, ילדות אישית, ובמקרה של ליטא גם ילדות לאומית-תרבותית. לקראת היציאה ממסלול האגדות הטבעות בעץ, בואכה מגרש החניה וחנויות המזכרות (כזה צפוי), בקרחת יער קטנה, מקסימה, נמצא פסל עץ של תרנגול. מי שמיקם אותו דווקא כאן, לקראת סיום המסלול, נהג בתבונה; תרנגול מסמל את הבוקר שבו כל יצורי האופל שמאכלסים את סיפורי האגדות המובעים בפסלי היער חוזרים למאורותיהם, ומאפשרים גם חיים ללא מפלצות. בביקור ביער פלונגיאן מתברר שיצורי האופל שכחו לחזור; היה לילה בליטא, ליל בלהות.

אתר פלונגיאן מיוחד, אך איננו יחיד. בחברה שבה הפיסול בעץ נפוץ כל כך, אך טבעי הוא שהעץ ישמש להנצחה, ויש דוגמאות מעניינות מאוד; אחת מהן נמצאת, ליתר דיוק - הייתה, לא הרחק מז'זמר (ליתר דיוק בין קאזידוריס לז'זמר). על כביש וילנה-קובנה. כמו רוב אחיהם, גם יהודי העיירות הללו נרצחו ביער באותו קיץ נורא של שנת 1941, ובתקופה הסובייטית הוקם שם שלט הנצחה בנוסח הידוע 'כאן הושמדו על-ידי הפשיזם הנאצי...'. חרש העץ הליטאי בן הסביבה ו' קפציונאס - לא זו בלבד שאיננו יהודי אלא שאף בחייו לא ראה יהודים (לא היו) - מצא את השלט והעמיד שם שלושה פסלים מעץ. הוא כינה את עבודתו 'כאב'. בפסלים ניסה לתאר ברוב רגישות איך אמור להיראות יהודי שאותו, כאמור, בכלל לא ראה. חיפשתי אותם, ביקשתי לברר איך נראים יהודים לא-מוכרים בליטא; המושג 'לא-מוכר' הצטלצל באוזני דווקא מוכר מאוד - הן זה הוא אחד ההסברים

וילד וחיה מפלצתית פצועה מנסה להגיע אליהם, מסמל את הדכנות הגרמנית בצו ההשמדה גם כשמצבם של הגרמנים במלחמה היה כבר כבי רע. באזור זה, מחוץ לגדר הפשוטה של האתר, פסל של משפחתו של בונקע - אביו אחיו נהרגו כחיילים. בדרכו שלו הוא יוצר כאן את הפרדה באמצעות הגדר בין מי שנרצח למי שנלחם.

הליטאיים האקדמיים להתפרצות המשטמה הרצחנית כלפי היהודים (פרק א) - והנה, התברר שנשרפו, אכן, צחוק הגורל, אין יהודי מהסוג הלא-מוכר בליטא, הוא 'נשרף', אפילו פסלו נשרף (על כך, להלן פרק ה).

בפולקלור הבולט בשטח הקשור ליערות ולעצים, ליטא נעה בין ציור שורשיה המובעים באמצעות הצלב לבין מבט אל השורשים האליליים (על דוגמת הסופר קריבה; להלן פרק ו). וכמובן, היהודים נמצאים ברקע. היהודים היטיבו להכיר את נופ יצירות העץ הליטאיות; הוא חדר לפולקלור שלהם. הנה, אליבא דפולקלוריסט יש קשר בין צלבי העץ ליהודים; הוא הוא הקשר שבין ליטא ליהודיה. כזה הוא ההסבר ל'צלם-קאפ' המפורסם (להלן פרק ח) כינויים הידוע של הליטואקים; לפי דוד מתתיהו ליפמאן:

ולדעתי טעם הכינוי הזה הוא פשוט כי בזה רצו החסידים, נוחי ההתלהבות ובעלי הרגש להדגיש את חסרונם של יהודי ליטא המתנגדים, היינו קרירותם ואדישותם, כי הם צנומים וחסרי רגש התפעלות, כמו אותם הצלמים הפסלים הנפוצים כל כך הרבה על כל פרשת דרכים בייחוד בליטא הזאמוטית.⁸²

ובשולי הקשר הזה, היהודים המודעים לשורשים האליליים המיוצגים באמצעות 'תרבות העץ', ציפו שהנצרות הליטאית תהיה יותר סובלנית ממקבילותיה בארצות אחרות; הן לפאגאניות יש מוניטין עתיק יומין של סובלנות, כביכול, עדיפה הפאגאניות על הנצרות התובענית. שנים רבות המודל הזה אכן 'עבד', ליטא הייתה סובלנית מהארצות בעלות המסורת הנוצרית העתיקה והנוקשה; לבסוף היער ניצח, היו ביער כוחות אפלים, הפאגאניות - אם יותר להשתמש בציור מטפורי - גררה את שכניה היהודים אל היערות, שם הושמדו. אין ספק, ההיסטוריון ינסה להסביר - אם ניתן בכלל - את שואת יהודי ליטא בהסברים הגיוניים יותר; אבל באיזו קרן זוית, פינה בלתי-נראית, רובץ המיתוס, בתמונות ובספרות נדמה היער של ליטא כנשק הנורא נגד היהודים; משהו על כך ייאמר בהמשך חיבורנו (פרק ו).

בספרי הזיכרון ומסעות השורשים מהדהדים ניסוחים דוגמת: "[...] אתמול, בשיחת טלפון סתמית, התחננה אמא שאזהר מהגויים הליטאים ('הפאגנים עובדי האלילים הנבערים מדעת. עם של מרצחים, ואת לא תצאי משם בחיים'), שלא אפרוש לסמטאות צדדיות שלא אשוטט לבדי".⁸³ תדמית ליטאית: "משך השנים חיו היהודים בליטא בשלווה יחסית. לרוב היו הליטאים פרימיטיביים ומרביתם

82 ליפמאן, לתולדות היהודים בקובנה, עמ' 13.

83 רפפורט, יהודייה גזעית, עמ' 148.

לא ידעו קרוא וכתוב, ובאופן טבעי לא התערבו בחייהם הרוחניים של היהודים [...]”⁸⁴. אכן, כך חשבו, וכך עדיין חושבים. צילו של פרקונס עדיין מוטל באווירה של ליטא. השאלה היא לא רק האם ייכלא כליל בין שורות האגדה; יש לשער כי נגזר גורלו להיות גיבור של סיפור ילדות. השאלה היא מה מקומו בזיכרון היהודי והליטאי; האם הגאווה הפולקלוריסטית הלגיטימית בשורשים המובילים לפרקונס תתקשר לפרקונס? - קבוצת הפרטיזנים הליטאית שבין הפרטיזנים הקומוניסטיים,⁸⁵ מבחינתנו, פרטיזנות שניתנת לעיכול, או שנישאר עם זיכרונות פרקונס - קבוצת הכדורסל הקובנאית שעל הישגיה בספורט זכתה לפרס - להשתתף ברצח יהודים בפורט השביעי.⁸⁶ ואולי יטביע את חותמו פרקונס התמים, התיירותי, שדמותו מפארת את גבעות נרינגה?! פרקונס לילדים! כבשורות סיכום רבות אחרו בחיבורנו, אנו מעדיפים לסיים בסימן שאלה.

מגן דוד (שמור היטב) גבעת הצלבים

ליטא עשירה בצלבים, ויש בה הרבה אתרי צלבים מהסוג שיתואר להלן, בעיקר, באזורים הכפריים, בצמתי דרכים כפריות, ובסמוך לעיירות. בזיכרונות חוזרים לליטא הכפרית - 'ארץ הצלבים':

ומעבר ליער, זהו, כשהיינו מעיזים להרחיק, עולם רזים מושך ומפחיד. מישורים ללא סוף, שדות קמה זהובה עמוסת שיבולים, דרכים מתפתלות ואובדות, במסעפי הדרך מגלה לעתים דמות רוכנת הכורעת בתפילה למרגלות הצלוב או המאודונה. המושיע מתכנס תחת גגון קטן ולמרגלותיו שפע פרחים קמלים ונרות כלים. ארץ מאמינים קתולית היא זו, ואת מעשה הצליבה אינם שוכחים [...]”⁸⁷.

תיאור ציורי שיש בו תערובת של משיכה-דחייה מביא מבטו הילדותי של א"ד ברקוביץ:

מעל ראש ההר, בצד הדרך, נשקף עמוד לבן, ועליו תלויה דמות קטנה מופלאה של בן אדם בודד במערומיו. 'מה זה?' אני שואל את אבא כמעט בפחד. 'אסור

84 וולבה, ואמונתך בלילות, עמ' 21.

85 קורצ'ק, להבות באפר, עמ' 275.

86 "בלאט, שחקן כדורגל במכבי קובנה, שהיה כלוא בפורט השביעי הצליח לברוח משם בעזרתו של פרטיזן ליטאי, אף הוא שחקן כדורגל, שהכיר אותו היטב. נח בלאט היה בין הראשונים שהעידו על הרציחות ההמוניות. בין היתר סיפר בלאט, כי בהיותו שם הובאו למקום שחקני הכדורסל של אלופת ליטא Perkunas, שניצחו קבוצת כדורסל גרמנית, וכאות הוקרה ניתן להם לרצוח 30 יהודים" (סגלסון, בלב העופל, עמ' 36).

87 אילתי, לחצות, עמ' 18.

להביטו', אומר אבא וממהר לעבור הלאה, 'עצום עיניך!', אני מעיף עיני עוד פעם בדמות המעורטלת על העמוד ועוצם אותם מיד, כשאני תמה בפני עצמי [...]”⁸⁸. אכן, מציאות דמויות נוצריות בשטח העמידו אתגר של ממש בפני היהודים השכנים. היום המציאות שונה, במקומות מסוימים הצלבים הופכים לאתר תיירותי, יהודים ירצו - יתבוננו, לא ירצו - יפנו לאתר אחר. 'גבעת הצלבים' (גורגיקה) - גבעה מלאכותית גדושה בצלבים מסוגים שונים שמספרם לא יימנה, הניצבת בצד הכביש שאוול-ריגה כ-10 ק"מ צפונית לשאוולי היא סמל ליטאי מפורסם וידוע ההומה מבקרים ותיירים; מהם צליינים, מהם סקרנים, וגם טקסי חתונה רבים מתרחשים כאן. מבחינת מפת התיירות הליטאית, הוא מיוחס לשאוולי. יהודים חובבי היסטוריה, לדעתי, ימצאו בו עניין רב.

מדרכו של עולם, מקום שכזה זוכה להצמיח אגדות על ראשיתו וקורותיו. יש מהן המרחיקות את הצבת הצלב הראשון עד לראשית קבלת הנצרות בליטא. סיפור מבוסס יותר מלמד על התפתחות אתר הצלבים בדרך מצטברת, החל ממחצית המאה ה-19, שעה שאחד מבני הכפר הסמוך שלקה במחלה קשה נדר כי אם יחלים יציב צלב בגבעה סמוכה. שומעי הסיפור הוסיפו צלבים והאתר הלך וגדל. להתנגדות הרוסית לצלבים שורשים עמוקים. התנגדות זו התחילה כבר בשלטון הצארי בליטא במחצית השנייה של המאה ה-19 עם האיסור הצארי להציב צלבים ברשות הרבים; הצבת הצלבים במקום זה קשורה למרד הפולני-ליטאי נגד ניקולאי הראשון. מסתבר כי כבר באותם ימים נתפטו הצלבים הקתוליים כסמל לאומי מתריס. עם ההכרזה על העצמאות הליטאית לאחר מלחמת העולם הראשונה, היו כאן כ-50 צלבים ועד מהרה גדל מספרם ל-400. בלי להקל ראש בהתנגדות רוסיה הצארית לסמלים ליטאיים קתוליים, התנגדות הממסד לצלבים בתקופה הסובייטית הייתה בוטה ויסודית לאין ערוך; צלבים נעקרו, הוצבו מחדש, ושוב ונעקרו; בשנת 1961 נשרפו למעלה מ-5000 צלבים. הגבעה יושרה על-ידי רחפורים והשטח הפך לשטח חקלאי. אין תמה אפוא שאחרי השחרור ב-1991 המקום קיבל תנופה מחודשת, הצלבים נערמו והחלו לכסות את הגבעה הצומחת. המקום הפך לסמל רב משמעות לזהות הליטאית. ביקור האפיפיור יוחנן פאולוס השני במקום בשנת 1993 שיווה לו משנה קדושה. בצד הגבעה נמצאת הבמה הקשורה בביקורו, שבה נשא תפילה - בימה מוגבהת בעלת גג; צלב גדול בכיוון הגבעה, המבט צופה אל הגבעה, הגג עטור צלבים. בצדה, במרחק של כמאה מטר משוליה, בסיס

88 ברקוביץ, פרקי ילדות, עמ' 39.

אבן בצורת פירמידה קטנה, הנושאת צלב ועליו הצלוב, בבסיס חקוקה כתובת בליטאית ובאנגלית שמנציחה את הביקור; תוכנה - שבח לליטאים על הפגנת אמונתם הנחושה, ובתחתיתה מתנוססת חתימתו של המבקר רם המעלה.⁹⁰ לפני הגבעה ובימת האפיפיור, משתרעת רחבה שגם סביבה הולכים ומתקבצים צלבים. הדינאמיקה של יצירת מקומות קדושים פועלת כאן במלוא עוצה. כבמקומות מקודשים עממיים אחרים, ניתן להבחין כאן בשפע של סוחרים בקודש - מוכרי צלבים, יוצרי צלבים; הולכת ומתפתחת תעשייה תיירותית זעירה. בסך הכול המקום מסודר ונקי ויוצר רושם מכובד; שילוט מסודר מוביל אליו מהכביש הראשי משאוולי ללטווייה. זוגות באים להצטלם לפני כלולותיהם, המבקרים מצטלבים ומניחים צלב - בדרך כלל קטן - נוסף על אחד הצלבים הגדולים.

כאמור, נקודת המוצא לפוקדי האתר היא אותה רחבה גדולה שבה נקבעה אבן הזיכרון לביקורו של האפיפיור ועליה הצלב. ממנה נמתח השביל העולה אל הגבעה (מול השביל - בימת התפילה של האפיפיור). ההלך-עולה הרגל שדעתו לא חלשה משפעת הצלבים יבחין בסוגיהם השונים; במקום בולט בחזית, בשורה הראשונה של הצלבים, בולטת מאוד קבוצה של צלבים לבנים - עשרה במספר; מערך סימטרי - חמישה מכל צד, ובאמצע ניצבת כתובת נושאת צלב ובה מצוינת מערכת הפרטיזנים (במונח הזה) לחרות ליטא בשנים 1954-1944. בכל צלב חרוט שם, וכן צלב פנימי, צלב בתוך צלב. הפנימי הוא הצלב הכפול, הסמל הליטאי המובהק. בסמוך, ודומה כי אין זה מקרה, אבן זיכרון גדולה נושאת צלב בצבע חום למלאת 1700 שנה להנחלת הנצרות בארמניה (גם בה ניסו הסובייטים למחות את זכר הדת שהייתה כה עממית ומושרשת). 'מקבץ הפרטיזנים' הזה מוסיף משנה עוצמה להתרסה האנטי-סובייטית העומדת ביסוד האתר הזה.

מהרחבה מוביל השביל במעלה הגבעה, חוצה אותה ומוליך לקצה השני שלה דרך פסגתה. עולי הרגל עוברים דרכו הלך ושוב, בשקט ובשלווה; אין 'פקקים', איש לא-כועס ואף לא ממהר. לא הרחק מהפסגה ניצב 'יצור' מוכלא מעניין ובולט בתוך מתקן זכוכית העומד על גבי כן, כלוא מגן דוד שעליו מובלט מעין צלב, ושניהם יחדיו כנוסים בתוך משולש (סמל נוצרי?). שהוא עצמו כלול בתוך חצי עיגול; כולם מוזהבים. בתחתית התקן הזכוכית כתובת בגרמנית שבה מביע התורם

99 בניסוח האנגלי:

"Thank You Lithuanians for this Hill of Crosses which testifies to the Nations of Europe and the Whole World the faith of the People of this Land"

את תקוותו כי בדרך זו ישיג את סליחת העם היהודי. בתחתיתה, כתובה המילה העברית 'התקרבות'. היצירה הסמוכה לשביל בולטת מאוד, ואי אפשר להתעלם ממנה; בולטת בין השאר משום שהיא יחידה.

בראייה כוללת זהו אתר מתעתע; הוא משדר תום דתי, תפאורה שקטה לצליינות תיירותית של תחילת המאה העשרים ואחת, ויחד עם זאת, סיפורו משדר את כל עוצמת האנטי-סובייטיות והרגשות האנטי-רוסיים ההומים בלב האוכלוסייה הליטאית. העץ, תוצרו של היער הליטאי, משמש כאן כחומר הגלם היחיד כמעט, המגן-דוד (המשולב בצלב) היחיד עשוי ממתכת ומוגן על-ידי תיבת זכוכית. מגן דוד איננו עשוי מעץ, והוא גם נזקק לשמירה; ה'התקרבות' לא הגיעה לשילוב פשוט של מגני-דוד בשדה הצלבים.

פרשנות של תרבויות

אין צורך להפליג אל מחוזות האנתרופולוגיה ובוודאי שלא אל מעמקי הפילוסופיה שלה כדי להיווכח שתרבויות שונות נותנות פרשנות שונה ליסודות זהים או דומים ובונות מהם מערכות תוכניות, רעיוניות וסמליות שונות; בונות מהם ומבנות בהם. אפשר שתרבויות שונות יצרו דפוסים ותבניות דומות היצונית, אך פנימיותן התוכנית שונה לחלוטין. דברים אלו נכונים גם לגבי תרבויות שכנות גיאוגרפית, ועל 'קו התפר' האנושי הנמצא ביניהן הבדלים אלו מרשימים במיוחד. בפרקיו של חיבור זה עולים מפגשים חוזרים ונשנים בין היהדות והלאומיות היהודית לבין התרבות והלאומיות הליטאית, בין הליטואקיות לבין הליטאיות; מפגשים שבמקרים רבים היו בגדר משיקים ללא מגע חודר אמיתי, מפגשים שנדמו כמפגשים; הפער התרבותי - כך הסתבר בדיעבד - היה גדול מדי, למרות הנתונים המבטיחים.

בסעיפים דלעיל הועלו מספר דוגמות הקשורות להווה ולעתיד. הזיכרון הליטאי יוצר נקודות סמליות המנקזות את הזהות הליטאית העומדת בפני אתגריה החדשים-ישנים. יש לליטאים עניין רב למתוח את הסיפור הלאומי שלהם הרחק אל העבר. לא-אחת יש למגמה זו ביטוי במקום באמצעות אנדרטאות. בפוניבז' (לא הרחק מבית הכנסת ששרד) מוצגת אנדרטת הדוכס אלכסנדר המגיש את פוניבז' לאנשי העיר; הוא נתפס בפוניבז' כאבי העיר, יורה אבן פינתה.⁹⁰ כמו כל אנדרטה

90 באתר הרשמי של העיר:

"The Grand Duke of Lithuania and the king of Poland Alexander laid down the foundation stone in the history of Panevezys that celebrated its 500th anniversary in 2003" (<http://www.panevezys.lt/DeskTopDefault?TabID=292>).

פרשנותה של זו קשורה בראש ובראשונה לעבר הקרוב יותר - הקמתה והצבתה, ואליו מתקשר העבר הרחוק המוטבע בה - במקרה הנידון עלילת אלכסנדר. במעגל הקרוב האנדרטה היא חדשה, אחרי עידן הסובייטים, לשלטון הקומוניסטי לא היה עניין להציג לראווה גיבור ליטאי קדום. מבחינת הזיכרון היהודי, אותו אלכסנדר אחראי לגירוש יהודי ליטא בשנת 1495 במה שנראה כמעין 'גל הדף' לגירוש ספרד. כפי שהדברים נראים, לא המגרש והגירוש יעסיקו את המפגש היהודי ליטאי בהווה. אותו הגירוש לא המשיך כגירוש ספרד (הוא עצמו התיר להחזירם ב־1503, עם התמנותו למלך פולין), וכידוע בהיסטוריה הליטאית לא היו הרבה גירושים כאלו. בראייה כללית של ההיסטוריה הליטאית, המגרש הזה לא נתפס כדמות מרכזית במיוחד, וחרף המורשת הפוניבוז'אית, זיקתו לעיר איננה מוצקה במיוחד (מקובל שהיא הוקמה בתחילת המאה ה־16); ובאופן עקרוני, לא על עלילותיה הקדומות של ליטא ולא של פוניבוז' ייסוב הוויכוח שלנו עם הליטאים. זוהי אנדרטה מקומית באחת מן הערים, ואיש הזיכרון היהודי שחרק שיניים לנוכח היחס הספרדי למגרשי יהדות ספרד בגרנדה ועל מעמדו של בוגדן חמלניצקי באוקראינה, לא ישקיע אנרגיית מכאוב גדולה מידי לנוכח דמותו החקוקה באבן של מגרש יהדות ליטא. (הרוצה להתנחם באנדרטה מקומית ידידותית יותר, יוכל לגלות אנדרטאות למשפחת ראדזווייל שתמכה ביהודים נגד עירוניים. בקיידאן יש אנדרטה מרשימה כזו). אנדרטת אלכסנדר הובאה כאן כמובן כדוגמה ברורה מאליה, מה שיעסיק את מפגש הזיכרונות היהודי ליטאי יהיו אנדרטות מסוג אחר לגמרי, אנדרטות ואתרי זיכרון מהסוג שנסקר בפרק זה; שאלת היחס לפרטיזונים תמשיך כנראה להעסיק יהודים, שאלת הגדרת הפרטיזונים תעסיק אולי ליטאים, שני הצדדים יצטרכו לעסוק בשאלות של פרשנות האנדרטאות לפרטיזונים, לא לאלו המוקדשות לדוכסים ולאצילים.

איזו פרשנות יעניקו יהודים וישראלים לאתרי הזיכרון הליטאי? האם האמפטיה לניסיונות גיבוש הזהות הליטאית באותם הקשרים רלוונטיים לפרשנות העבר תגבר על המשקעים הידועים? התשובה העקרונית תלויה כמובן בדיאלוג שיתפתח, אם יתפתח; המקומות שתוארו לעיל יעמדו כמצע לשיח הפרשנויות שיעמוד ביסוד הדיאלוג הזה. במקרים מסוימים ניאליץ ככל הנראה לעצום עיניים.